

Іван ДЗИРА (Київ)

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XV–XVIII СТОЛІТЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 1918–1935 РОКІВ

Хоч вітчизняна історична наука й має вагомий доробок у галузі літописознавства, проте, з іншого боку, практично нерозробленою в узагальнюючому плані залишається історіографія цієї важливої складової історичного джерелознавства. Тому давно уже назріла нагальна потреба у створенні синтетичної монографії з історії вивчення українського літописання. Однак на сьогодні, коли для цього не виконано необхідну підготовчу роботу (наприклад, відсутня навіть бібліографія українського літописання), доцільно створювати праці, присвячені вивченню давньоукраїнських літописів, а також літописів XV–XVIII ст. в окремі періоди вітчизняної історіографії.

Відновлення незалежної Української держави в ході національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. відкрило новий етап у розгортанні наукових досліджень. У цей час “велике значення для утвердження і подальшого розвитку національної історіографії мало заснування Української академії наук і виділення в її структурі історико-філологічного відділу. Продовжували збагачувати історичні знання члени Українського наукового товариства, його історичної секції, вчені університетів”¹. Таким чином, внаслідок продуманої наукової політики в Україні було створено академічні установи, що займалися планомірною організацією наукових студій, передусім у сфері суспільних наук, зокрема історичних і філологічних. Планувалося також заснувати підпорядковані УАН Національний архів і Археографічну комісію. Автори “Пояснюючої записки до проекту організації Історично-філологічного відділу Української академії наук” вважали, що співробітники комісії в першу чергу повинні будуть “звернути увагу на видання «Джерел до історії України» – літописів, юридичних пам’яток, грамот, актів, які торкатимуться геть усяких сторінок нашого історичного життя...”².

Незважаючи на поразку національно-визвольних змагань, встановлення більшовицької влади і включення УСРР до складу СРСР, здійснювана у 1920-х рр. правлячим режимом політика “українізації” давала відносно

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 253.

² Пояснююча записка до проекту організації Історично-філологічного відділу Української академії наук // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. IV.

сприятливій можливості для проведення наукових студій, зокрема й на ниві історіографії. Знаковою подією для наукового життя підрадянської України стало повернення в 1924 р. з еміграції М. Грушевського, який організував і очолив низку установ у структурі ВУАН і сформував власну київську наукову школу. Загалом протягом 1918–1920-х рр. поряд із загальним поступом у різних галузях історичної науки широким фронтом розгорнулися джерелознавчі, в тому числі й літописознавчі дослідження.

Метою даної статті є характеристика тих праць українських учених, у яких головним чином проаналізовано питання походження, історії тексту літописів (авторство, списки, редакції тощо) та оцінено їхнє значення як історичних джерел. Ми розглядаємо лише спеціальні дослідження, котрі стосуються конкретних питань історії українського літописання XV–XVIII ст. Працям узагальнюючого характеру, що в цілому висвітлюють розвиток вітчизняної історіографії й літератури, планується присвятити в майбутньому окрему розвідку. До нашого огляду не включено також численні дослідження з різноманітних питань української історії середніх віків й раннього нового часу, автори яких використовували літописну інформацію.

Незважаючи на те, що з початку 1930-х рр. історичну науку в УСРР було перетворено на ідеологічне знаряддя більшовизму, ми вважаємо за доцільне продовжити верхню межу обраного періоду до 1935 р. Адже протягом 1931–1935 рр. всупереч вкрай несприятливим суспільно-політичним умовам з'явилося кілька цінних праць з українського літописознавства, зокрема дискурсів М. Грушевського, які за своїм науковим рівнем, об'єктивністю та ідейною спрямованістю ще цілком відповідали традиціям того періоду української історіографії, котрий у загальній схемі визначається як “державницький або національно-визвольних змагань та повоєнного десятиліття (1920-ті рр.) в еміграційному та радянському варіантах”³. І лише з другої половини 1930-х рр. можна говорити про остаточне утвердження марксистської методології в літописознавчих студіях на підрадянській Україні.

Незважаючи на відсутність узагальнюючих студій з вітчизняної історіографії українського літописання 1918–1935 рр., у науковому активі вже є немало різноманітних праць з цієї тематики. Одні з них присвячені науковій спадщині окремих осіб, а інші містять у своїй структурі огляди літератури з історії літописання.

Типовим прикладом праць першої групи є дві статті Я. Дзири “Михайло Грушевський та козацьке літописання XVII–XVIII ст.” і “Козацькі літописи у трактуванні М. С. Грушевського”⁴.

Повний, об'ємний, насичений конкретикою огляд наукового освоєння “Історії русів” за 1825–1926 рр. здійснив М. Возняк у монографії “Псевдо-

³ Ясь О. В. Історіографія як термін, поняття та дисципліна // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 588.

⁴ Див.: Дзира Я. І. Михайло Грушевський та козацьке літописання XVII–XVIII ст. // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто, 1991–1992. – Т. 28–29. – С. 130–146; його ж. Козацькі літописи у трактуванні М. С. Грушевського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 37–60.

Кониський і Псевдо-Полетика (“Історія Русовъ” у літературі й науці)”⁵. У 1969 р. побачила світ узагальнююча стаття Я. Дзири “Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії”⁶. Це була перша стаття, автор якої в процесі викладу зв’язно подав історію вивчення, хоча, природно, не всіх літописних творів за 50-річний відрізок часу. Варто зауважити, що відсутність аналізу двох розвідок М. Грушевського про Львівський літопис і “Літопис Самовидця” дещо обмежує тематичний діапазон цієї цікавої студії. У передмові до видання “Літопису Самовидця” належне місце відведено з’ясуванню питання авторства цього твору у вітчизняній історіографії⁷. Багато уваги проблемі дослідження “Історії русів” протягом XIX–XX ст. приділяє у своїй монографії Я. Мишанич⁸. Як відбувалося вивчення історичних наративів доби Гетьманщини, зокрема й у 1928–1935 рр., у загальних рисах показав А. Бовгіря⁹.

Однак в основній масі історіографічних публікацій відомості про освоєння в 1918–1935 рр. науковцями українських літописів XV–XVIII ст. подані епізодично та фрагментарно. Все це й зумовлює потребу в спеціальному синтетичному дослідженні вищезазначеного періоду вітчизняного літописознавства.

Загалом протягом цього часу побачили світ лише 4 праці, що стосувалися місцевого, зокрема й церковно-монастирського, літописання. Основна ж увага фахівців була зосереджена на узагальнюючих творах, переважно козацьких літописах і споріднених з ними компіляціях середини – другої половини XVIII ст.

У статті “Матеріяли до історії Коліївщини. Мемуар Ігнатія Филиповича” Іван Шпитковський торкнувся цікавого питання про літописну традицію у василіанських монастирях¹⁰. У контексті вивчення творчої спадщини Ігнатія Филиповича дослідник, щоправда надто стисло, висвітлив тематику літопису василіанського Підгорецького монастиря (вівся з 1763 р.) за 1784–1799 рр. Тоді ігуменом цієї обителі був Ігнатій Филипович, який особисто провадив літописну справу. Душпастиря цікавили в першу чергу події монастирського життя, різноманітні явища природи, а також ті суспільно-політичні новини, що були пов’язані з діяльністю василіанського ордену або католицької церкви¹¹.

⁵ Див.: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика (“Історія Русовъ” у літературі й науці). – Львів; К., 1939. – С. 5–96.

⁶ Див.: *Дзира Я. І.* Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 177–189.

⁷ *Його ж.* Вступ // Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 14–22.

⁸ *Мишанич Я. О.* “Історія русів”: історіографія, проблематика, поетика. – К., 1999. – С. 51–105.

⁹ *Бовгіря А. М.* Пам’ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2004. – С. 9–21, 79–83, passim.

¹⁰ *Шпитковський І.* Матеріяли до історії Коліївщини. Мемуар Ігнатія Филиповича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1922. – Т. 133. – С. 85–86.

¹¹ Там само. – С. 88–89.

З 1924 р. почалася публікація нового видання “Синопису” Плісненсько-Підгорецького монастиря¹². Його значення насамперед полягає в тому, що, на відміну від А. Петрушевича й І. Франка, Й. Скрутень планував познайомити читачів з повним текстом пам’ятки, який було передано методом транслітерації із збереженням особливостей оригіналу. Різничитання наведені в підрядкових примітках за копією, складеною у XVIII–XIX ст. У невеличкій передмові йдеться про вивчення твору В. Компаневичем, А. Петрушевичем та І. Франком. При цьому замість глибокого аналізу автор обмежується наведенням розлогих цитат із доробку попередників. Далі подано детальний опис двох списків “Синопису”, котрі зберігались у Львівському василіанському архіві. На жаль, Й. Скрутень надрукував лише 44 сторінки рукопису “Синопису” з 60, остання з яких розповідає про події вересня 1693 р.

Видатний історик М. Грушевський присвятив окреме ґрунтовне дослідження Львівському літопису, котрий охоплює виклад подій за 1498–1649 рр. Він проаналізував склад збірника, до якого входить пам’ятка, охарактеризував її тематику й уважно вивчив історію тексту. Все це дало йому змогу зробити переконливий висновок, що Львівський літопис належить перу вихідця з дрібної української шляхти Брацлавського воєводства Михайлові Гунашевському. Джерелознавець встановив, що М. Гунашевський був автором записів 1630–1649 рр. (причому повість про війни Б. Хмельницького 1648–1649 рр. була додана ним дещо пізніше), до яких приєднав по роках вибірку подій попереднього століття. Використавши інформацію збірника та інших історичних джерел, М. Грушевський подає розгорнуту біографію літописця. У статті досить ґрунтовно висвітлено й історичні погляди М. Гунашевського, який, прагнучи “рассказать публике западноукраинских земель... о борьбе за веру и народность, за права Руси с польскими насильниками, происходившей в Восточной Украине”¹³, поставив у центрі свого літопису козацькі війни 1630-х рр. Поряд із цим, враховуючи інтереси галицьких читачів, він прагнув також побільше зібрати й місцевих звісток як церковно-національного, так і побутового характеру.

М. Грушевський наголошує, що записки про події 1630-х – 1640-х рр. становлять надзвичайну цінність “как отражение, совершенно единственное в своём роде, того, что говорилось в кругах малой интеллигентской братии – среди низшего духовенства и мещан, в монастырях и школах, на братских собраниях, на «цвинтарях» и «клиросах» на современные темы – о религиозной политике правительства, об иерархических переменах, о польско-украинских отношениях, о политических событиях”¹⁴. Незважаючи на відсутність політичної проникливості, широти світогляду й перспектив, дуже цікаво бачити, як погляди багатьох представників названих станів тодішнього

¹² Скрутень Й. “Синописъ” Плісненсько-Підгорецького монастиря // Записки чина Св. Василя Великого. – Жовква, 1924. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 92–103; 1925. – Вип. 2–3. – С. 306–313; 1927. – Вип. 4. – С. 580–591; 1928. – Т. 3. – Вип. 1–2. – С. 156–164.

¹³ Грушевский М. С. О так называемой “Львовской летописи” (1498–1649) и её предполагаемом авторе // Известия Академии наук СССР. VII серия. Отделение общественных наук. – Л., 1931. – № 5. – С. 585.

¹⁴ Там само. – С. 587.

українського суспільства відображалися “в различных суждениях, отзывах, в восприятиях и образах, легендах и анекдотах, в крылатых словечках, в афоризмах и характеристиках”¹⁵.

М. Грушевського не влаштовує назва твору, оскільки написаний він не у Львові, не львів'янином, і життя цього міста висвітлено в ньому порівняно слабо. Насамкінець Михайло Сергійович висловив надто сміливу думку, ніби дана пам'ятка за жанром є не стільки літописом, скільки записками сучасника, що межують з мемуарами.

Одне з найвагоміших досягнень українського літописознавства 1918 – середини 1930-х рр. становить фундаментальна праця професора Т. Сушицького “Західноруські літописи як пам'ятки літератури”¹⁶. У 1921 р. її перша частина була видана також російською мовою. Однак через передчасну смерть автора друга частина дослідження, яку упорядкував і підготував до друку О. А. Назаревський, змогла побачити світ лише 1929 р.

У I розділі Т. Сушицький зробив повний огляд літератури про західноруські літописи за 113 років (1802–1915).

II розділ монографії присвячений характеристиці списків і редакцій. Провівши текстологічне зіставлення чотирнадцяти списків-зведень, науковець встановив їх взаємини між собою. Це, у свою чергу, дало йому можливість виокремити 3 редакції – коротку, складну й повну. Для першої з них притаманним є багатство смоленських звісток і відсутність міфічних матеріалів з ранньої литовської історії. Списки складної групи, з одного боку, містять нарис доісторичної Литви, а з іншого – передають у скороченій формі інформацію, що стосується Смоленської землі. Нарешті повна редакція, представлена списком Биховця, характеризується найповнішим обсягом матеріалу, залученого зі списків короткої, складної редакцій і польських джерел, а також оригінальністю його викладу. На підставі мовознавчого аналізу дослідник присуджує старшинство короткій редакції, появу якої датує 1440-ми рр. Друга (1550-ті рр.) і третя (1560-ті рр.) редакції не мають такої кількості архаїчної лексики, суб'єктивність викладу еволюціонує в них до послаблення авторського начала. До того ж для зводів складної редакції притаманним є псування тексту. Провівши текстуальний аналіз, учений зробив цінні спостереження стосовно якості редакцій. “Перша редакція... – підсумовує він, – є значно кращою, ніж останні дві, і а) змістом, в розумінні якості в освітленні подій, зрозумілості та докладності оповідань, точності (до дрібниць і деталей) у хронології, цифрах і йменнях, б) також і викладом, найбільш у ній образно-тематичним, нарешті в) мовою, найбільш цільною і однородною, видержаною в певному слов'яно-руському стилі своєї доби”¹⁷.

У III–VI розділах Т. Сушицький проводить фронтальний аналіз джерельної основи зведень, виявляє різночитання, встановлює авторів і редакторів,

¹⁵ Там само.

¹⁶ Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – К., 1921. – Ч. I. – 136 с.; К., 1929. – Ч. II–X, 137–404 с.

¹⁷ Там само. – Ч. I. – С. 96.

що в кінцевому рахунку підпорядковано створенню повномасштабної картини історії західноруського літописання.

Важливе місце в монографії відведено характеристиці повістей і оповідань, які входять до складу західноруських літописів. Це в першу чергу батальні картини або розповіді про державних діячів, котрі за своїм змістом, способом викладу та стильовими особливостями помітно відрізняються від літописного тексту і є свідченням образного мислення їхніх авторів. На думку вченого, частину їх створили самі укладачі зведень, а решта потрапила туди зі сторонніх писемних і усних джерел. Центральне місце серед них Т. Сушицький традиційно відводить “Похвалі великому князю Вітовту” як одному з найхудожніших творів у складі західноруського літопису.

В останньому розділі науковець розглянув стильові особливості пам’яток, продемонстрував увесь комплекс художніх засобів, котрими користувалися автори списків і завдяки яким їх праця набувала літературної форми. Сильною стороною VIII розділу є також залучення для порівняння галицько-волинської літописної традиції та продукції литовської великокнязівської канцелярії. На численних прикладах учений доводить залежність стилю західноруських літописів від Галицько-Волинського літопису й литовських грамот, наголошує на світському характері цих зведень тощо.

За справедливим твердженням О. В. Мишанича, “книга Т. Сушицького залишається й донині чи не єдиним глибоким комплексним дослідженням літописів литовсько-руської доби як пам’яток давніх української і білоруської літератур”¹⁸.

Т. Сушицький також стисло розглянув еволюцію історичного сюжету про захоплення Києва Батием у 1240 р. в Іпатіївському, Лаврентіївському, Воскресенському й Густинському літописах¹⁹. Дослідник показав, як у процесі літературного обігу історичні факти щільно спліталися з легендарними та художньо-поетичними деталями, внаслідок чого в XVII ст. склалася книжна легенда про цілковите запустіння Києва й Наддніпрянської України після монголо-татарської навали. Остаточне ж оформлення дане оповідання, доводить науковець, знайшло в київському “Синописі”.

У спеціальній статті А. Єршов спробував встановити час написання й авторство Густинського літопису. Використання літописцем “Палінодії” Захарії Копистенського, яка була створена протягом 1619–1622 рр., і завершення вміщеного до оригіналу літопису списку московських патріархів Філаретом (1619–1633) дозволило джерелознавцю приблизно обмежити час складання пам’ятки 1623–1633 роками. Порівнявши Густинський літопис з “Палінодією” та проаналізувавши його текст, А. Єршов дійшов висновку, що саме Захарія Копистенський у 1623–1627 рр. уклав цей видатний твір вітчизняної історіографії XVII ст. Головними аргументами для дослідника

¹⁸ Мишанич О. Давня українська література (XI–XVIII ст.) // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії, 75. – К., 2003. – С. 49.

¹⁹ Сушицький Ф. До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батия // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 91–93.

служать обсяг і склад джерельної бази обох пам'яток, надзвичайно висока ерудиція авторів та дотримання ними однакових правил оформлення цитат і посилань. Однак твердження А. Єршова, ніби відсутність посилань у Густинському літописі на дослівно переписані цілі сторінки з “Палінодії” є вагомим свідченням на користь авторства Захарії Копистенського, на нашу думку, мало допомагає вирішенню даного питання. Адже для української історіографії тієї доби право авторської власності було виражено значно слабше, ніж у ХІХ ст. Не набагато переконливішим виглядає й аргумент науковця про те, що “між Густинським літописом і Палінодією є подібність внутрішня, з боку спільності провідної думки. Літопис, як і Палінодію, написано на захист української культури й народності”²⁰. Але ж, як відомо, не лише “Палінодія” Захарії Копистенського, а й усі інші твори української православної полемічно-публіцистичної прози були спрямовані на оборону православ'я й національної ідентичності. У кінцевому підсумку загалом цікава гіпотеза А. Єршова остаточно не вирішувала питання про авторство Густинського літопису й потребувала подальшої поглибленої розробки.

Про використання Феофаном Прокоповичем матеріалів з київського “Синопису” йдеться в ґрунтовній розвідці Я. Гординського²¹. Дослідник погодився з М. Тихонравовим, що для майстерного відтворення колориту язичницької доби драматург наслідував розділ “Синопису” “О Ідолѣх”. Крім того, він вбачав подібність обох пам'яток в оповіданні про загибель князя Ярополка Святославовича. І, нарешті, на переконання науковця, вміщена до “Синопису” промова грецького філософа перед Володимиром Святославовичем також послужила джерелом для відповідної сцени у Феофана Прокоповича.

ХІ етюд С. І. Маслова з історії стародруків присвячений розгляду видань київського “Синопису”, починаючи з першого (1674) і закінчуючи виданням кінця ХІХ – початку ХХ ст. 1928 р. його було надруковано російською мовою у збірнику статей на пошану О. Соболевського, а наступного року – українською в “Записках історично-філологічного відділу ВУАН”²². Основну увагу в розвідці приділено виданням, датованим 1680 р. Дослідник встановив наявність трьох видань “Синопису” в 1680 р. і дав докладну характеристику кожному з них. Опис стародруків виконано за схемою, до якої входять такі елементи, як нумерація, шрифти, особливості набору, мистецьке оформлення (орнамент, гравюри, фарба), папір, філіграні, друкарські помилки тощо. Отже, даний етюд має чітко виражений книгознавчий аспект, оскільки його автор вивчає різні видання “Синопису” в першу чергу як пам'ятки матеріальної культури. Однак здійснений ним аналіз редакторської роботи видавців,

²⁰ *Єршов А.* Коли й хто написав Густинський літопис? // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1930. – Т. 100. – Ч. II. – С. 211.

²¹ *Гординський Я.* “Владимірь” Теофана Прокоповича // Там само. – Львів, 1921. – Т. 131. – С. 84–86.

²² *Маслов С. І.* К истории изданий киевского “Синописиса” // Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского: Статьи по славянской филологии и русской словесности. – Л., 1928. – С. 341–348; *його ж.* Етюди з історії стародруків // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 21–22. – С. 45–66.

стисла інформація про переклади “Синопису” та його вплив на низку історичних і літературних творів XVII–XIX ст. свідчать, що розвідка містить також окремі спостереження мовознавчого й джерелознавчого характеру.

У 1918–1935 рр. українські науковці значно розширили й поглибили дослідження проблем козацького літописання. Причому характеристика ідейної спрямованості творів козацької історіографії, як правило, йшла паралельно з оцінкою їхньої вартості як історичних джерел.

На підставі порівняння відповідних місць із “Зібрання історичного” С. Лукомського, його додатків до діаріюшів Т. Титлевського й С. Окозького, а також доповнень до тих же діаріюшів з літопису С. Величка П. Клепацький спробував відновити зміст т. зв. “Достовірного руського літопису”²³. На думку вченого, текстом цієї втраченої пам’ятки скористалися у свою чергу автори Густинського літопису, “Краткого описания исторического о Малой России” 1789 р. й історико-літературного твору, який у конспективній формі під 1725 р. умістив до свого щоденника Яків Маркович. Дослідник окреслив хронологічні межі гіпотетичного нарративу 1320–1657 рр. Він виділяє в його тексті 2 частини, створення яких приписує безпосереднім очевидцям подій. Перша, що містить оповідання за період 1582–1599 рр., імовірно була складена духовною особою, а друга, скоріш за все, належить перу козацького канцеляриста – сучасника П. Сагайдачного й Б. Хмельницького. Джерелознавець визнав цілком імовірною реконструкцію втраченого твору на підставі аналізу літописних текстів з московського зібрання колекціонера О. Вахрамєєва та щоденника Я. Марковича.

Однак наведені П. Клепацьким елементи змісту т. зв. “Достовірного руського літопису” насправді ніколи не існували у вигляді окремої текстуальної цілісної тканини, а є по суті довільною компіляцією матеріалу з різноманітних джерел, у тому числі й із хрестоматійних пам’яток української історіографії XVII–XVIII ст. Головні помилки науковця полягали в тому, що він аргументовано сприймав усі посилання С. Лукомського й С. Величка на “Достовірний руський літопис”, не намагаючись при цьому самому з’ясувати їхнє джерельне походження, перевірити оригінальність їх інформації, встановити можливість тотожності з текстами інших відомих пам’яток.

Особливо велика увага в даний період приділялась “Літопису Самовидця”. У першу чергу дослідники намагалися встановити особу його автора, оскільки в цьому випадку йшлося не про колективне, а чітко виражене індивідуальне творче начало. Незважаючи на великий обсяг виконаної роботи, українським науковцям XIX – початку XX ст. так і не вдалося розв’язати проблему авторства “Літопису Самовидця”. Більше того, такий авторитетний дослідник, як О. Левицький, категорично заявив, що вважає “совершенно бесполезной всякую попытку разоблачить этот таинственный аноним”²⁴.

²³ Клепацький П. Г. Про т. зв. “певний («достовірний») руський”, або “рукописний козацький” літопис // Записки Полтавського інституту народної освіти. – Полтава, 1927. – Т. 4. – С. 35–38.

²⁴ Левицький О. И. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 34.

Однак у 1919–1922 рр. побачила світ ґрунтовна розвідка В. Модзалевського “Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка-Романовський”, у якій детально висвітлено життя й діяльність цього типового представника вищих верств українського суспільства другої половини XVII ст. на тлі тогочасного політичного й суспільно-економічного життя²⁵.

Вищезазначена стаття спонукала до подальших пошуків В. Романовського, котрий наголошував, що “рішення питання про авторство Самовидця було цілком підготовлене публікаціями Вадима Модзалевського...”²⁶.

В. Романовський встановлює авторство “Літопису Самовидця” за допомогою порівняльного аналізу біографії Романа Ракушки-Романовського й автобіографічних фрагментів з тексту твору. Основними аргументами для дослідника служать притаманні для мови пам’ятки особливості сіверянської говірки, факт написання твору в Стародубі, завершення викладу подій 1702-м роком, добра поінформованість літописця в різноманітних деталях тогочасного суспільно-політичного життя України, негативне ставлення до гетьмана Д. Многогрішного, докладний опис подій, котрі відбувалися на Правобережжі в 1669–1675 рр. Науковець також наводить датований серпнем 1663 р. лист Р. Ракушки-Романовського до Лазаря Барановича, щоб довести повну ідентичність стилю тексту цього документа й “Літопису Самовидця”. Однак при цьому він не вдається до порівняльного мовностильового аналізу пам’яток. Насамкінець джерелознавець у дещо категоричній формі робить висновок, що “переглянувши основні моменти біографії Ракушки, ми не знайшли жодного протиріччя фактам життя Ракушки тим відомостям, що ми знаємо про автора Самовидця з самого ж літопису. Навпаки, всі ясні вказівки Самовидця, де він сам про себе говорить, цілком укладаються в відомі факти біографії Ракушки. Більше того, деякі місця літопису Самовидця стають зрозумілими тільки тоді, коли ми визнаємо авторство Романа Онисимовича Ракушки-Романовського”²⁷.

Таким чином, дана стаття відіграла велику роль у відновленні гіпотези П. Сердюкова про авторство Р. Ракушки-Романовського.

Після появи дослідження В. Романовського О. Дорошкевич для історичної довідки передрукував із “Киевской старины” лист П. Куліша до О. Бодяньського від 22.X.1846 р.²⁸. У ньому П. Куліш повідомляв адресата, що його колишній однокласник П. Сердюков готує спеціальну статтю, в якій збирається довести належність авторства “Літопису Самовидця” Р. Ракушці-Романовському.

Правильність точки зору В. Романовського підтвердила стаття О. Оглобина, яка хоч і була підготовлена ще у травні 1924 р., проте побачила світ

²⁵ Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка-Романовський // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 18–52; К., 1920–1922. – Кн. 2. – С. 29–59.

²⁶ Романовський В. Хто був “Самовидець”? // Україна. – К., 1925. – Кн. 5. – С. 61.

²⁷ Там само. – С. 73.

²⁸ Дорошкевич О. Лист до редакції // Там само. – К., 1925. – Кн. 6. – С. 191.

лише два роки по тому²⁹. Для успішної атрибуції авторства Олександр Петрович запропонував поєднати скрупульозний аналіз автобіографічних фактів літописного оповідання з паралельним вивченням його композиції. Такий підхід дав йому можливість, зокрема, довести, що певна зацікавленість церковними справами простежується в пам'ятці ще з 1669 (або 1670) р., а її друга частина, котра охоплює події 1673–1702 рр., написана особою духовного стану. Цим самим О. Оглоблін спростував переконання О. Левицького й В. Романовського, що Самовидець ні з походження, ні за освітою, ні за родом діяльності не належав до духовенства. Зіставивши відомості про життєвий шлях літописця, його суспільно-політичні погляди, оточення, особисті симпатії й антипатії з біографічними даними Р. Ракушки-Романовського, дослідник підкреслює їхню “дивовижну тотожність”³⁰. О. Оглоблін докладніше за своїх попередників перераховує джерела, з яких Самовидець, проживаючи у Стародубі, черпав різноманітну інформацію, й наголошує, що в цей час він щиро дотримувався промосковської орієнтації.

Глибоке вивчення фактологічної достовірності й авторства “Літопису Самовидця” здійснив у масштабній розвідці М. Н. Петровський³¹. Джерелознавець зафіксував усі основні помилкові й непевні літописні факти, що стосуються часів Хмельниччини, а також вказав на ті об'єктивні й суб'єктивні причини, котрі зумовили їх виникнення. Оцінюючи джерельну вартість пам'ятки, він заявив, що, хоч за достовірністю інформації вона й займає перше місце серед інших творів літописного жанру, проте не може стояти в одному ряду з документальними джерелами.

Застосувавши компаративний метод, учений у II частині порівняв дані літописного тексту з життєписом Р. Ракушки-Романовського. Принагідно він переконливо спростував гіпотезу М. Костомарова про авторство видатного козацького дипломата Федора Коробки. Далі М. Петровський зупинився на вивченні суспільно-політичних інтересів літописця й показав, якою мірою вони відповідали поглядам і симпатіям Р. Ракушки-Романовського. Причому позиції Самовидця й історичних діячів переважно розглядалися ним у розрізі класових взаємин, що дещо збіднювало багатовимірність особистісних характеристик (наприклад, І. Сірка). У кінцевому підсумку М. Петровський висловив тверде переконання, що автором твору був саме Р. Ракушка-Романовський.

Наслідком багаторічного вивчення “Літопису Самовидця” стала ґрунтовна узагальнююча монографія М. Петровського “Нариси історії України XVII – початку XVIII століть”³². Композиційно вона складається зі вступу,

²⁹ Оглоблін О. До питання про автора літопису Самовидця // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 181–196.

³⁰ Там само. – С. 192.

³¹ Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С. 3–80.

³² Його ж. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Харків, 1930. – 454 с.

двох частин, додатків, списків використаних джерел, літератури та покажчиків.

У вступі науковець стисло накреслив основні напрями своїх студій.

І розділ I частини присвячений з'ясуванню умов, що викликали появу козацьких літописів, та історіографії питання.

Продовжуючи розпочату О. Левицьким роботу над відновленням авторського тексту, М. Петровський виділив 4 фрагменти, які, на його думку, є пізнішими вставками, а також розглянув усі випадки псування словесного матеріалу. Важливим моментом було також виявлення фактичних помилок у базовому списку Іскрицького шляхом його зіставлення зі списками Козельського та Юзефовича.

М. Петровський уточнив висновок О. Левицького, за яким історична частина тексту твору з причинно-наслідковим викладом матеріалу закінчується 1672 р. На підставі аналізу різноманітних датувальних ознак він обґрунтовано продовжив її до 1676 р. Друга ж, літописна частина, якій притаманна уривчастість звісток, розташованих у хронологічній послідовності без внутрішнього зв'язку, охоплює 1677–1702 рр. Отже, Самовидець почав записувати оповідання рівнобіжно подіям саме з 1677 р. Однак категоричне твердження М. Петровського, ніби “Самовидець, складаючи свій твір, не користувався писаними джерелами (чужими хронічками, діяріюшами й інш.), як й попередніми своїми записами...”³³, не знайшло підтримки серед науковців. Як слушно зазначав Я. Дзира, “малоймовірно, щоб літописець зміг утримати в своїй пам'яті події трьох десятиріч і до дрібниць, рік за роком, хай навіть з деякими помилками, їх відтворити...”³⁴.

М. Петровський підтримав твердження О. Левицького, що “Літопис Самовидця” було складено на Сіверщині, а точніше у Стародубі. Оскільки перша частина створювалась через певний час після відображених у ній подій, то цілком закономірно, що Микола Неонович пов'язав питання про місце походження пам'ятки з питанням про місце проживання автора. Внаслідок логічно-змістового аналізу він переконливо довів, що в 1648–1668 рр. Самовидець мешкав у Ніжині, у 1669–1675 рр. перебував на Правобережжі й нарешті останній період його життя (1676–1702) пов'язаний із Стародубом.

Значну увагу порівняно з попередниками приділив М. Петровський висвітленню суспільно-політичних поглядів літописця, розкриттю його ставлення до різних історичних і церковних діячів. Також уважно простежується ним літописна інформація, що стосується міждержавних і особливо соціальних взаємин. Спростовуючи твердження О. Левицького про “епічний об'єктивізм” Самовидця, М. Петровський вважав літопис “твором дуже й дуже суб'єктивним, наскрізь просякненим класовими й на ґрунті їх особистими симпатіями автора його”³⁵. Важливе значення мають також міркування Миколи Неоновича щодо впливу загальної атмосфери тодішньої епохи на

³³ Там само. – С. 73.

³⁴ Дзира Я. І. Вступ. – С. 15.

³⁵ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – С. 133.

можливість вільного висловлювання авторських думок. Слід зауважити, що стриманий тон літописця й безпристрасна форма викладу створювали для дослідника серйозні труднощі під час встановлення авторської оцінки тих чи інших історичних діячів. Загалом прийнявши висновки М. Петровського стосовно патріотизму й соціальних поглядів Самовидця, Я. Дзира справедливо відзначив уразливість запропонованого ним переліку позитивних і негативних літописних персонажів. Адже “не знаходячи для свого твердження прямих аргументів, він (М. Петровський. – *І. Д.*) вишукує побічні, маючи перед собою готову схему – симпатії та антипатії Р. Ракушки-Романовського”³⁶.

У монографії переконливо доведено належність Самовидця до козацького стану, а також його зв’язки з духовними колами. Для встановлення авторства пам’ятки Микола Неонович скрупульозно зіставив інформацію про участь літописця в тих чи інших подіях, його соціальне становище, місцеперебування та особисте ставлення до зображуваного з фактами біографії Р. Ракушки-Романовського. Загалом використані біографічні й ідеологічні елементи атрибуції дозволили досліднику зробити в цілому переконливий висновок, що автором “Літопису Самовидця” був Р. Ракушка-Романовський. А ось міркування М. Петровського, ніби головними причинами анонімності пам’ятки виступають самовиправдання та мстивість літописця, виглядають занадто наївними, оскільки вони прив’язані лише до особи Р. Ракушки-Романовського і не враховують питань збереженості авторського тексту, його подальшої долі в різних списках тощо.

Найціннішою є II частина монографії, котра присвячена джерелознавчому аналізу “Літопису Самовидця”. Щоб зробити необхідні узагальнення стосовно повноти, достовірності й точності відображення дійсності в “Літописі Самовидця”, М. Петровський, враховуючи обставини виникнення інформації, перевіряв кожний факт і подію, які містяться у творі. Для цього він використав широку джерельно-літературну базу – історичну літературу й опубліковані документи (загалом 577 позицій), а також матеріали Древньосховища Централі РРФСР, Чернігівського історичного архіву й відділу рукописів бібліотеки НІНО. Завдяки масштабності такої перевірки дослідження “вийшло за межі студій над літописом Самовидця”³⁷. Загалом учений дійшов висновку, що через наявні помилки й неточності дана пам’ятка “не може вважатися першорядним джерелом... до історії України...”³⁸. Оскільки “Літопис Самовидця” послужив джерелом для низки інших творів літописного жанру, то в майбутньому матеріали II частини книги М. Петровського з великим успіхом використовувались науковцями, котрі працювали в галузі українського джерелознавства й історіографії XVIII ст.

На жаль, на дослідження М. Петровського певний відбиток наклала вульгарно-соціологічна методологія, що виявляється, зокрема, в надмірній увазі до “класової фізіономії” Самовидця й Р. Ракушки-Романовського,

³⁶ Дзира Я. І. Вступ. – С. 31.

³⁷ Його ж. Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії. – С. 179.

³⁸ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – С. 386.

характеристиці козацьких літописів як “старшинських” тощо. У книзі зустрічається багато повторів фактичного матеріалу, аналогічних висновків і узагальнень, котрі належать до недоліків технічного порядку.

В іншій праці той же автор детально студіює життєвий шлях Р. Ракушки-Романовського³⁹. Тут Микола Неонович доводить, що перший генеральний підскарбій не був прихильником прокремлівської орієнтації, зокрема розкриває його роль у антимосковському повстанні 1668 р., а також дає йому характеристику як державно-політичному діячеві й людській особистості.

У 1932 р. побачила світ стаття М. Грушевського “Самовидец Руины и его позднейшие отражения”, в якій академік виклав зміст окремого розділу VI тому своєї “Історії української літератури”. Подібно до попередників дослідник зіставив біографічні відомості про Р. Ракушку-Романовського з дотичними до них автобіографічними моментами з “Літопису Самовидця”. Підсумувавши досягнення на ниві вивчення авторства твору, М. Грушевський дійшов висновку, за яким “можно считать несомненным, что летопись была произведением Романа Ракушки, – настолько точно совпадают биографические данные о нём со всеми указаниями летописи, и настолько ясно, ярко и убедительно разрешаются этой биографией отражения авторских переживаний и впечатлений, сохранённые этим произведением: всё то, что можно вывести из его содержания, вполне и без остатка покрывается тем, что мы знаем теперь о Ракушке, и почти невозможно себе представить, чтобы какие-нибудь новые данные могли разрушить или поколебать это тождество”⁴⁰. Познайомивши читачів із соціальним становищем, життєвим шляхом і рисами характеру літописця, науковець переходить до аналізу його історичних поглядів. При цьому він підкреслює, що до державного устрою Речі Посполитої Самовидець ставився як лояльний монархіст.

На відміну від козацьких літописців XVIII ст., Р. Ракушка-Романовський не дає розгорнутої панегіричної характеристики Б. Хмельницькому, не захоплюється його тріумфальними перемогами, які, на його думку, були досягнуті завдяки союзу з татарами. Багаторічна війна зруйнувала господарський добробут українців, матеріальні та культурні цінності шляхетської цивілізації. Тому в літописі немає схвальних відгуків про державні здобутки Хмельниччини, захоплення мужністю та звитягою її героїв.

Події 60-х – 70-х років XVII ст. літописець також оцінює з точки зору заможних верств тогочасного українського суспільства. Так само як і М. Петровський, М. Грушевський наголошує на негативному ставленні Р. Ракушки-Романовського до московського протекторату. Причини таких поглядів, на думку дослідника, полягали в хиткій і нестабільній ситуації, в якій перебувала Україна в добу “Руїни”. “Но это писал, – зазначає М. Грушевський, – не генеральный подскарбий, не наказной полковник Нежинский, а беглый брац-

³⁹ *Його жс.* Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський // Записки Исторично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 181–212.

⁴⁰ *Грушевський М. С.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т. 1. – С. 162.

лавський протопоп, насмотревшийся на страшные картины опустевшего Правобережья, безысходной резни представителей московской, польской и турецкой ориентаций, – писал на руинах своей собственной карьеры и своего богатства...”⁴¹.

Через те, що історія боротьби за визволення України була змальована Р. Ракушкою-Романовським у такому песимістичному дусі, його твір не зміг конкурувати з тими пам’ятками вітчизняної історіографії, автори яких прагнули звеличити державницькі змагання власного народу й одночасно обґрунтувати право козацької старшини на провідну роль у суспільно-політичному житті Гетьманщини.

Вагоме місце у статті відведено також висвітленню впливу ідеології “Літопису Самовидця” на наукову й літературну спадщину П. Куліша. Як вважає М. Грушевський, одним з факторів прийняття П. Кулішем суспільно-політичних поглядів Самовидця було суб’єктивне перебільшення наукової ваги “відкритого” письменником літопису, який своїм ідейним змістом помітно відрізнявся від творів Г. Граб’янки та С. Величка. Іншою причиною захоплення літописом було соціальне походження автора “Чорної ради”, предки якого по батьковій лінії були “значними” козаками, а мати виводила родовід від полковника М. Гладкого.

В цілому вважаючи висновки “ракушківців” переконливими, М. Андрусяк навів у своїй статті два факти, які нібито суперечать саме такому вирішенню питання⁴². По-перше, на його думку, літописець не брав участі у білоруському поході 1654 р. під проводом І. Золотаренка. І, по-друге, київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський посилав у 1670 р. Р. Ракушку-Романовського до константинопольського патріарха Мефтодія, щоб останній оголосив законним львівським єпископом Йосипа Шумлянського, а не для свого затвердження на митрополії, як це подає Самовидець. Насправді ж патріарх визнав Йосипа Нелюбовича-Тукальського митрополитом і своїм екзархом ще 16 березня 1668 р. Не заперечуючи зв’язків Самовидця з Чернігівщиною, М. Андрусяк пропонує в автори твору канцеляриста Івана Биховця. Але не підкріплена за браком джерельного матеріалу його гіпотеза виглядає непереконливою.

Наведені М. Андрусяком приклади спростував у рецензії А. Єршов, який вважав, що “самий факт відсутності Самовидця в складі Ніжинського полку під час акцій на Білій Русі нічого не промовляє за чи проти авторства Ракушки, котрий як ревізор скарбу військового навряд чи міг залучатися до участі в походах”⁴³. Стосовно ж відрядження Р. Ракушки-Романовського до Царгорода, то його головною метою було не затвердження, а підтвердження висвячення Йосипа Нелюбовича-Тукальського, оскільки в той час київським митрополитом титулував себе й Антоній Винницький.

⁴¹ Там само. – С. 179.

⁴² Андрусяк М. До питання про авторство літопису Самовидця // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 189–194.

⁴³ Єршов А. Рец. на: Андрусяк М. До питання про авторство літопису Самовидця // Україна. – К., 1929. – Грудень. – С. 144.

Логічне продовження версія М. Андрусяка отримала у статті Л. Окиншевича “До питання про автора літопису Самовидця”⁴⁴. Дослідник мотивує свої сумніви щодо авторства Р. Ракушки-Романовського наявністю в літописі лише однієї звістки про функціонування податкової системи Лівобережжя в 1663–1668 рр., тобто в період, коли останній перебував на посаді генерального підскарбія. Стриманий тон викладу матеріалу, на думку Л. Окиншевича, також свідчить, що Самовидець не брав активної участі в державному й політичному житті, а обмежувався другорядними ролями.

Джерелознавець приділив велику увагу історії роду Биховців у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. і порівняв біографічні моменти літописного оповідання з життєписом військового канцеляриста Івана Івановича Биховця. До найпереконливіших доказів на користь своєї гіпотези Л. Окиншевич зараховує докладний опис бою, що відбувся у травні 1665 р. під Білою Церквою, за участю, як це підтверджують документальні джерела, Івана Биховця, а також те, “що з Биховцем зв’язується козацький літопис, як це можна зрозуміти з Величка”⁴⁵. Найслабшою ланкою своєї побудови дослідник визнає пильну увагу Самовидця до стародубських подій, хоча й пояснює її родинними зв’язками І. Биховця. Адже його зять – військовий товариш Василь Хмельовський походив із села Хмельовки, котре належало до другої Стародубської полкової сотні. Висловивши припущення, що І. Биховець помер 1709 р., Л. Окиншевич не зміг пояснити, чому “Літопис Самовидця” закінчується 1702 р.

Порівнявши “Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму” й “Літопис Самовидця”, М. Возняк заявив про їх повну відмінність на мовностильовому рівні⁴⁶.

У 1935 р. Михайло Возняк запропонував нову гіпотезу, згідно з якою “Літопис Самовидця” належить перу корсунського полковника Федора Кандиби⁴⁷. Для аргументації дослідник зіставив висловлювання літописця про себе, а також ті матеріали з твору, які більшою чи меншою мірою говорять про автора, з біографією Ф. Кандиби. Також він порівняв мовностильові особливості листа полковника від 22.02.1671 р. до польського короля Михайла Вишневецького й літописного тексту.

Однак, на наш погляд, суттєвим недоліком цієї побудови є те, що жодним джерелом не підтверджується участь Ф. Кандиби в усіх подіях до 1666 р., свідком або учасником яких безперечно був чи з великою часткою ймовірності міг бути Самовидець. На жаль, не можна серйозно брати до уваги й мовностильовий аналіз, що має переважно механічний характер і базується на підрахунку більшості тотожних читань. Адже М. Возняк не врахував того, що порівнюються, по-перше, різножанрові твори (лист і літопис), а по-друге,

⁴⁴ Окиншевич Л. До питання про автора літопису Самовидця // Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – С. 1–26.

⁴⁵ Там само. – С. 15.

⁴⁶ Возняк М. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1935. – Т. 153. – С. 25.

⁴⁷ Там само. – С. 1–81.

авторський текст з публікацією, в основу якої було покладено список 1734 р. У зв'язку із вищезазначеними недоліками, а також наявністю інших слабких місць (наприклад, спроба довести шляхетський статус Самовидця чи пояснити причину його антипатії до І. Самойловича) в цілому точка зору М. Возняка не була прийнята вітчизняною історичною наукою.

Завершуючи розгляд даної статті, слід наголосити на змістовності тих її сторінок, що присвячені історіографії питання. Інтерес становить також характеристика складеного в другій половині XVIII ст. списку “Літопису Самовидця”, що зберігався у Варшавській бібліотеці ординації Красінських, куди, у свою чергу, він потрапив із зібрання Костянтина Свідзінського.

Публікацією в жовтні 1926 р. першого тому літопису С. Величка Археографічна комісія ВУАН започаткувала серію “Пам’ятки українського письменства”⁴⁸. Такий вибір не був випадковим, оскільки враховував величезне значення цього твору для вітчизняної літератури та історіографії XVIII ст. і одночасно підкреслював зв’язок з науковими традиціями Київської комісії для розгляду давніх актів. До того ж, попереднє видання 1848–1854 рр. на той час уже застаріло й стало бібліографічною рідкістю. І, нарешті, наявність оригіналу полегшувала роботу видавця з технічного боку.

“Сказаніє о войнѣ козацкой з Поляками” було надруковане за оригіналом, а деякі доповнення й виправлення внесені за копією із збірника М. Судієнка. Підготовка вступної статті та звірка текстів належали К. Лазаревській. У “Передньому слові” вона навела змістовну палеографічну характеристику рукопису, а також познайомила читачів з розробленими Археографічною комісією ВУАН правилами передачі староукраїнських текстів, що становили значний здобуток вітчизняної археографії. Їхньою метою було, “виходячи з фонетичного значення знаків сучасної української абетки”⁴⁹, максимально зберегти всі особливості тексту оригіналу. На жаль, суттєвим недоліком видання є відсутність у ньому наукових коментарів і покажчиків.

У розлогій розвідці про літопис Величка П. Клепацький коротко виклав біографію його автора, дав характеристику рукопису та джерельної бази твору. Головною заслугою професора є досить вдала спроба на підставі внутрішнього аналізу тексту виділити одне з головних джерел “Сказанія о войнѣ козацкой з Поляками” – діаріуш Самійла Зорки. Висвітливши методику використання С. Величком праці С. Зорки та розглянувши всі зроблені з неї виписки, П. Клепацький за допомогою синтетичного методу створив своєрідний макет реконструйованої пам’ятки, що складається з окремих, не завжди органічно пов’язаних між собою елементів. На думку дослідника, верхньою межею Зорчиного діаріуша була осінь 1659 р., коли Юрій Хмельницький здобув Чигиринський замок. Під час вивчення щоденника П. Клепацький переконався, що він не має нічого спільного з “Літописом Самовидця”. Завдяки цьому науковець спростував версію тих попередників, котрі розглядали діаріуш С. Зорки як спільне джерело, що лежить в основі творів Величка й Самовидця.

⁴⁸ Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой з Поляками. – К., 1926. – Т. 1. – XVI, 270 с.

⁴⁹ Там само. – С. XV.

Найвразливішим місцем статті безумовно є висловлене в ній тверде переконання в автентичності записок секретаря Б. Хмельницького. Зарахувавши до основних мотивів фальсифікацій матеріальну вигоду, прагнення слави, ідеологічні міркування й легковажність, П. Клепацький звертається з риторичними запитаннями до своїх опонентів: “Яка рація була Величкові вигадувати діаріуш Самійла Зірки? Жодної матеріальної користи з цього не можна було витягти; уславити себе в оповіданні з часів Богдана Хмельницького Величко не мав нагоди; якоїсь тенденції в цій частині літопису Величка, зокрема в зазначених оповіданнях, теж непомітно. Легковажність? А чи ж можна назвати легковажною людину, що потрапила зібрати й переробити таку силу літературно-історичного матеріалу, людину, що написала чотирьохтомну працю, яка своєю документальністю може сперечатися з першою-ліпшою історичною дисертацією нашого часу?”⁵⁰. Однак при цьому дослідник випустив таку важливу спонукальну причину підробок, як брак оригінальних джерел. По-друге, для праці Величка, як і для всіх інших історико-літературних пам’яток, був властивий тенденційний виклад матеріалу. І, нарешті, значна частина вміщених до літопису документів виявилася стилізацією.

М. Петровський піддав спеціальному вивченню одне з основних джерел І тому літопису Величка – діаріуш Самійла Зорки⁵¹. Уже саме повідомлення літописця про обставини отримання ним записок особистого секретаря Б. Хмельницького викликало у джерелознавця низку запитань. Адже ніякими документами не підтверджується існування Сильвестра Биховця, а діяльність Івана Биховця пов’язана з Лівобережною, а не Правобережною Україною. Викладені на сторінках “Сказання о войнѣ козацкой з Поляками” звістки про С. Зорку або нічим не підкріплюються, або є сумнівними. По-третє, жодних відомостей про таку особу не зафіксовано в історичних документах XVII ст. Узавши, з деякими поправками, за основу реконструйований П. Клепацьким текст діаріуша, М. Петровський здійснив аналіз історичної достовірності описаних у ньому фактів, що дало вченому важливий матеріал для виявлення підробки. З метою остаточного вирішення питання вчений ясно й переконливо показав, що головними мотивами, які підштовхнули С. Величка вдатися до вимислу, були брак джерел з доби Хмельниччини та прагнення за допомогою авторитету утверджувати власні погляди.

Перевіривши в І додатку до статті вміщені до літопису Величка листи Б. Хмельницького за грудень 1647, травень 1648 і кінець 1653 – початок 1654 рр., М. Петровський дійшов висновку, що в даному випадку “ми маємо справу з фальсифікатом”⁵². Великі сумніви щодо автентичності викликало у нього й подане С. Величком листування І. Виговського із Запоріжжям в 1657 р. З’ясувавши умови, за яких були складені Білоцерківський (1648) і Переяславський (1653) універсали, ступінь об’єктивності зображених у них

⁵⁰ Клепацький П. Г. Літопис Самійла Величка // Записки Полтавського Інституту народної освіти. – Полтава, 1925. – Вип. 2. – С. 67.

⁵¹ Петровський М. Псевдодіаріуш Самійла Зорки // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 17. – С. 161–204.

⁵² Там само. – С. 190.

подій, а також познайомившись зі стильовими особливостями обох документів, джерелознавець теж встановив їх неавтентичний характер.

У III додатку М. Петровський розглянув питання про певність Величкових звісток за період гетьманства І. Виговського. Через значну кількість віднайдених хронологічних і фактичних помилок він радив науковцям “цією частиною Величкової праці користуватися дуже й дуже обережно”⁵³.

У відомій розвідці “Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь” Філарет Колесса, вирішивши низку важливих теоретичних і практичних питань, стисло охарактеризував еволюцію оповідання про Хмельницького й Барабаша в історичній літературі⁵⁴. Дослідник впевнено заявив, “що так само дума про Хмельницького й Барабаша як і дотичне оповідання в літописах Величка і Грабянки опираються на давній козацькій традиції, яка переходила в літописи з усного переказу...”⁵⁵. Ф. Колесса не бачить ніяких підстав для того, щоб ставити думи в залежність від літописів XVIII ст., і цим самим корегує І. Франка, вважаючи правдоподібною первинність фольклорного матеріалу порівняно з літописним, а не навпаки.

Питання про вплив літописів Самовидця, Граб’янки й Величка на драму “Милость Божія” порушив Я. Гординський⁵⁶. Не погоджуючись із твердженням М. І. Петрова, ніби спогади Б. Хмельницького про походи на турків нагадують відповідні рядки з літописів Самовидця й Граб’янки, дослідник визнавав можливість впливу на драму тільки “Лѣтописи событий в Юго-Западной России в XVII-м вѣкѣ”. Панегірик Б. Хмельницькому, пояснення причин Національно-визвольної війни й текст Білоцерківського універсалу, на думку Я. Гординського, свідчать, “що літопис Величка має деякі замітні аналогії (навіть у фразеології) до «Милости Божої»”⁵⁷. Однак кваліфікований текстолог не виключав і того, що цей зв’язок може пояснюватися спільним походженням від інших, більш давніх джерел.

У період, який ми розглядаємо, значно зростає зацікавлення світськими узагальнюючими історичними працями середини – другої половини XVIII ст. За своїми жанровими особливостями вони поєднують у собі риси літопису, історичної повісті, щоденника й мемуарів і є настільки тісно пов’язані з класичними козацькими літописами XVII – початку XVIII ст., що в цьому відношенні не можуть бути вилучені з історіографічного поля нашого огляду.

У 1923 р. М. Горбань опублікував уривки з відкритого ним списку “Короткого опису Малоросії”, складеного Олексієм Дівовичем⁵⁸. Проведений

⁵³ Там само. – С. 204.

⁵⁴ Колесса Ф. Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1921. – Т. 131. – С. 54–61.

⁵⁵ Там само. – С. 56.

⁵⁶ Гординський Я. “Милость Божія”, українська драма з 1728 р. // Там само. – Львів, 1927. – Т. 146. – С. 1–8.

⁵⁷ Там само. – С. 8.

⁵⁸ Горбань М. Нариси з української історіографії: Новий список літопису “Краткое описание Малороссии”. – Харків, 1923. – Ч. 1. – 22 с.

текстуальний аналіз засвідчив, що не тільки на фонетичному, а й на лексичному рівні список О. Дівовича має більше ознак української мови, ніж опублікований у 1878 р. текст “Короткого опису Малоросії”. По-друге, харківський список наскрізь пронизує автономістична тенденція, оскільки його автор “на першому місці ставить «дійства» гетьманів Малыя Росії, він хоче подати відомості, які були вольності «народа малоросійського» та як цей нарід добровільно приєднався до Російської держави”⁵⁹. Враховуючи ці моменти, а також вагомість змістових різночитань, молодий дослідник кваліфікував виявлений рукопис як окрему українську редакцію пам’ятки. На жаль, при цьому він не залучив до аналізу інші відомі на той час списки “Короткого опису Малоросії”, у першу чергу Григорія Покаса.

Порівнявши список О. Дівовича з відомим патріотичним твором Семена Дівовича “Разговор Великоросії с Малоросією”, учень Д. Багалія відзначив ідейно-тематичну спорідненість обох творів. Звідси М. Горбань зробив висновок, що художній діалог написано на підставі редакції “Короткого опису Малоросії”, вміщеної до збірника О. Дівовича.

1920 р. в Кам’янці-Подільському побачила світ коротенька стаття П. Клепацького “Літописець Якова Лизогуба (1507–1737)”⁶⁰. Автор почав свій огляд з питання авторства, котре слідом за В. Антоновичем вирішив на користь генерального обозного Якова Лизогуба. Далі йде перелік запозичень, що свідчать про використання укладачем “Літописца, или описанія краткого знатнѣйших дѣйств и случаев” матеріалів з “Літопису Самовидця” та “Діаріуша” С. Окольського. Вчений виписав також найважливіші оригінальні відомості пам’ятки за 1700–1734 рр. Спеціальна таблиця дає наочне уявлення про співвідношення оригінальних і запозичених звісток за десятиліттями, починаючи з 1506 р. Недостатньо опрацювавши розрізнені приклади, дослідник дійшов занадто категоричного висновку про релігійно-моральний характер світогляду Я. Лизогуба, правильно зазначивши при цьому, що для XVIII ст. це вже було анахронізмом.

Спеціальна розвідка А. Єршова присвячена дослідженню джерельної основи творів С. Лукомського⁶¹. З “Короткого опису Малоросії”, стверджував історик, С. Лукомський запозичив відомості про Прецлава Лянцкоронського й Венжика Хмельницького. Другим козацьким літописцем, до якого звертався автор “Зібрання історичного”, був Григорій Граб’янка. У нього відставний прилуцький полковий обозний почерпнув інформацію про реформи С. Баторія та життя козаків за його королювання. З цього ж джерела брав С. Лукомський відомості про К. Косинського, С. Наливайка, похід П. Сагайдачного. Далі А. Єршов переконливо довів, що оповідання про Лютера, запровадження нового календаря й унії були запозичені з Густинського

⁵⁹ Там само. – С. 9.

⁶⁰ *Клепатський П.* Літописець Якова Лизогуба (1507–1737). – Кам’янець-Подільський, 1920. – 8 с.

⁶¹ *Єршов А.* Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри культури й мови при інституті. – Ніжин, 1928. – Кн. 8. – С. 105–116.

літопису. Текстуальну залежність історіограф, як правило, ілюструє паралельними цитатами.

Описуючи вищезазначені події, С. Лукомський посилався на так званий “Руський достовірний літопис”. Так само, як і в “Зібранні історичному”, він згадав це загадкове джерело також у додатках до перекладу записок М. Титлевського та щоденника С. Окольського. Зіставлення відповідних фрагментів з текстом літопису Величка дало А. Єршову змогу стверджувати, що С. Лукомський користувався і “Сказанієм о войнѣ козацкой з Поляками”. Правда дослідник назвав кілька фактів із “Зібрання історичного”, котрі відсутні в українських нарративах, за винятком компіляції О. Рігельмана, яка з’явилася дещо пізніше. Провівши кваліфікований текстуальний аналіз, учений зробив такі висновки: “1. Ніякого «певного руського літопису» зі змістом, що встановлює для нього П. Г. Клепацький (та інші) не існувало; 2. Покликаючись на «певні руські літописи», С. Лукомський користав із літописів: Густинського, Граб’янчиного, праці Величка, «Краткого описания Малороссии» та ще одного-двох літописів, поки що нам невідомих”⁶².

У статті, яка була опублікована в “Записках Ніжинського інституту народної освіти”, А. Єршов успішно вирішив питання про вплив “Короткого літопису Малої Росії” на “Літописну оповідь про Малу Росію”⁶³. У процесі аналізу тексту дослідник зустрівся з труднощами атрибуції запозичень, оскільки праця В. Рубана й О. Безбородька тісно пов’язана з “Коротким описом Малоросії” й через нього з літописом Граб’янки. Однак, незважаючи на це, джерелознавець скрупульозно перерахував усі факти використання О. Рігельманом матеріалів з “Короткого літопису Малої Росії”. Одночасно історик не забував робити зауваження щодо повноти передачі фрагментів (дослівно, майже дослівно, близька схожість тощо), оскільки великий обсяг матеріалу унеможливило постійне цитування паралельних уривків. Особливо широко використав О. Рігельман “Короткий літопис Малої Росії” в IV частині своєї праці (охоплює події 1737–1787 рр.), тому що, як слушно зазначив А. Єршов, “якраз на рр. 1734–1742 уриваються всі, досі відомі, українські літописи, що оперті на «Кратк. описание Малороссии», за винятком Рубанівського видання”⁶⁴. Автор статті мав слушність, коли підкреслював, що О. Рігельмана цікавив насамперед фактичний матеріал, котрим він доповнював свою працю і навіть змінював в її 2-ій редакції деякі рядки з 1-ої. Проте, відповідно до своїх поглядів, відставний генерал-майор уникав переносити на сторінки свого твору інформацію, яка свідчила про наявність українсько-російського конфлікту, і не співчував патріотичним переконанням В. Рубана й О. Безбородька. Попутно А. Єршов згадав про використання О. Рігельманом матеріалів з літописів Самовидця й Граб’янки (особливо у I частині), актів, іноземних джерел тощо.

⁶² Там само. – С. 116.

⁶³ Єршов А. “Летописное повествование о Малой России” О. Рігельмана і “Краткая летопись Малыя России”, видана В. Рубаном // Там само. – Ніжин, 1927. – Кн. 7. – С. 178–192.

⁶⁴ Там само. – С. 189.

У такому ж плані написано ще одну статтю А. Єршова, котра має назву “Сторінка з українського джерелознавства”⁶⁵. Порівнявши тексти “Короткого опису про козацький малоросійський народ” і “Літописної оповіді про Малу Росію”, дослідник зробив переконливий висновок, що “переклад оповідання Шевальє про козацькі війни рр. 1648–51 Рігельман узяв з «Кратк. описания» Симоновського; з нього ж він користувався і тоді, як описував події рр. 1750–51”⁶⁶. Отже, О. Рігельман не був безпосередньо знайомий з французьким оригіналом “Історії війни козаків проти Польщі”, хоча й покликався на нього у своїй праці “Короткий опис про козацький малоросійський народ”.

На окрему увагу заслуговує стаття Н. Полонської-Василенко “Історики Запорозжя XVIII ст.”⁶⁷. Велике місце в ній відведено встановленню джерельної основи тих сторінок “Літописної оповіді про Малу Росію”, котрі присвячені історії Запорозької Січі, зображенню життя й побуту її мешканців. Внаслідок текстуального аналізу дослідниця переконливо довела, що основний матеріал про Запорозжя був запозичений О. Рігельманом з “Історії про козаків запорозьких” князя С. Мишецького. Незначні ж доповнення були механічно приєднані з твору Г. Міллера. “Таким чином, – підсумувала Н. Полонська-Василенко, – працю Рігельмана не можна вважати за першоджерело історії Запорозжя – він не вніс нічого з того, що міг би йому дати власний досвід, власні спостереження”⁶⁸.

Студії над “Історією русів” у 1918 – середині 1930-х рр. продовжували залишатися однією з провідних ділянок української історіографії. Таким чином, вони виразно свідчили про спадкоємність і взаємозв’язок між різними її періодами. Характерною рисою більшості цих праць є зосередження основної уваги дослідників на встановленні авторства твору та часу його написання.

Під час роботи в Чернігівському музеї ім. Тарновського Є. Онацький познайомився з різноманітними паперами Полетик. Особливо його зацікавив лист Н. Кондоді до Г. Полетики від 18.10.1781 р., зі змісту якого випливає, що останній дійсно писав якусь історію. У невеличкій статті, підготованій з цього приводу, Є. Онацький висловив переконання, “що ця історія могла бути тільки «Історією Русовъ»...”⁶⁹. Однак було незрозуміло, про яку історію йшла мова: вже написану, ще незавершену чи, може, лише заплановану. Тому, спираючись на відомий лист В. Полетики до М. Рум’янцева від 06.12.1812 р., дослідник вирішив, що в 1781 р. “Історія русів” була розпочата Григорієм Полетикою, а закінчена значно пізніше його сином Василем.

⁶⁵ Єршов А. Сторінка з українського джерелознавства (До питання про літописні джерела праці О. Рігельмана “Летописное повествование о Малой России”) // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 841–848.

⁶⁶ Там само. – С. 848.

⁶⁷ Василенко-Полонська Н. Д. Історики Запорозжя XVIII в. // Там само. – С. 811–824.

⁶⁸ Там само. – С. 823.

⁶⁹ Онацький Є. Ще про автора “Історії Русовъ” // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 147.

Помітним внеском у студії над “Історією русів” була ґрунтовна розвідка Д. Дорошенка “«Історія Русовъ» як пам’ятка української політичної думки другої половини XVIII століття”⁷⁰. Головна заслуга дослідника полягала в тому, що він охарактеризував суспільно-політичні та історичні погляди автора “Історії русів” у контексті еволюції української державницької ідеології.

Порівнявши мовностильові особливості й ідейний зміст різних праць Г. Полетики з “Історією русів”, Д. Дорошенко переконався, що їх автором була одна й та сама особа.

Через те, що тогочасна історична наука перебувала на відносно невисокому рівні розвитку, а також через відсутність фахової підготовки у Г. Полетики, “Історія русів”, з точки зору Д. Дорошенка, “прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого”⁷¹. Однак, з іншого боку, вона справила величезний вплив на розвиток національної свідомості та є свідченням “найвищого рівня, якого досягла українська політична думка в кінці XVIII століття”⁷².

Дослідник твердо переконаний, що наріжним каменем авторської концепції була ідея повної самобутності українського народу та відрубності його державної організації, котра продовжувала зберігатися в різних формах державних союзів. “Отже, – наголошує вчений, – ця історія має свою політичну мету: знайти і показати в минулому базу для обґрунтування ідеї української державности. Показати її на весь зріст у минулому і оборонити ті форми, які вдалося зберегти досі – в сучасному”⁷³.

Далі Д. Дорошенко переходить до розгляду відтворення українського історичного процесу на сторінках “Історії русів”. При цьому він акцентує увагу на тому, що її автор висвітлював українсько-польські взаємини відповідно до традицій козацького літописання XVII–XVIII ст. Центральною постаттю вітчизняного минулого у творі виступає Б. Хмельницький, однак його “загальна характеристика... відзначається... певною трафаретністю і не має виразного індивідуального характеру: це єсть накопичення всіх можливих чеснот, яко воїтеля, політика і приватної людини”⁷⁴. Дослідник доводить, що Г. Полетика позитивно ставився до І. Мазепи, натомість дав негативну характеристику І. Виговському, П. Дорошенку й Петру І. Особливо цікавими є міркування Д. Дорошенка про відсутність релігійного фанатизму та виключної ідеології шляхетського стану в автора “Історії русів”. Адже поняття “нація” для останнього було ширшим за поняття соціальної верхівки. Цей гуманізм українського інтелігента, на переконливу думку дослідника, сформувався під впливом прогресивних ідей філософії французького Просвітництва другої половини XVIII ст.

⁷⁰ *Дорошенко Д.* “Історія Русовъ” як пам’ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // *Хліборобська Україна*. – Відень, 1921. – Кн. 3. – 36. 5–6. – С. 183–198.

⁷¹ Там само. – С. 189.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – С. 191.

⁷⁴ Там само. – С. 194–195.

Проблемі авторства цієї пам'ятки присвячена стаття М. Горбаня “Кілька уваг до питання про автора «Історії Русовъ»”. Проведений ним текстуальний аналіз “Записки о началѣ, происхожденіи и достоинствѣ малороссійского дворянства” В. Полетики й “Историческое извѣстія, на какомъ основаніи Малая Россія была подъ Республикою Польскою...” Г. Полетики засвідчив, що “вся історична частина записки В. Г. Політики про права шляхетські вкраїнського панства написана на підставі записки свого батька та навіть переписана”⁷⁵. Та й при обґрунтуванні права української шляхти на російське дворянство Василь Григорович переказував думки Григорія Андрійовича. Все це дало підстави досліднику стверджувати, що через слабку фахову підготовку й низький рівень історичної ерудиції В. Полетика не міг бути автором “Історії русів”. Тому, в кращому випадку, його можна розглядати лише як редактора, “та й то редактора несміливого, що не міг би внести великих змін в працю свого батька”⁷⁶.

У рецензії на “Огляд української історіографії” Д. Дорошенка В. Біднов намагався довести, ніби й у 20-х роках ХХ ст. гіпотеза про те, що “Історія русів” належить перу Георгія Кониського, все ще мала право на існування⁷⁷. Дорікаючи Д. Дорошенкові за перебільшення впливу цієї пам'ятки на літературний процес ХІХ ст., рецензент допустив низку істотних помилок. Так, виходячи з хибного постулату, що рукопис “Історії русів” вперше було знайдено близько 1828 р. в бібліотеці містечка Гринева Стародубського повіту Чернігівської губернії, він рішуче заперечував її вплив на поезію К. Рилєєва й поему О. Пушкіна “Полтава”. Особливо грубою й нічим не виправданою помилкою є твердження, буцімто “Історія русів” “не могла... впливати й на Срезневського: в своїй «Запорожской Старинѣ» він перераховує все те, чим він користувався, й про останню не згадує”⁷⁸. Але ж на першому місці серед І і ІІ книг обох частин збірника упорядник поставив саме “Історію русів”. І нарешті науково безпідставною виявилася думка В. Біднова, що Т. Шевченко познайомився з “Історією русів” у 1844–1845 рр., а тому не міг користуватися нею під час написання “Тарасової ночі”, “Івана Підкови”, “Гайдамаків” і “Гамалії”.

У 1928 р. новий погляд на проблему авторства “Історії русів” запропонував М. Слабченко⁷⁹. Факт віднайдення рукопису пам'ятки в маєтку О. Безбородька, наявність у ній дослівних витягів з “Короткого літопису Малої Росії”, укладачем другої частини якого, як вважають, був той же О. Безбородько, листування останнього з Георгієм Кониським і участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. дозволили науковцю зробити висновок про належність “Історії русів” перу канцлера Російської імперії. Цю гіпотезу

⁷⁵ Горбань М. Кілька уваг до питання про автора “Історії Русовъ” // Червоний шлях. – Харків, 1923. – № 6–7. – С. 149.

⁷⁶ Там само. – С. 150.

⁷⁷ Біднов В. Нова праця з обсягу української історіографії // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1924. – Кн. 3–4. – С. 303–304.

⁷⁸ Там само. – С. 305.

⁷⁹ Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 103–105.

підтримав і підкріпив новими, хоча й опосередкованими, аргументами П. Клепацький⁸⁰.

Ретельно вивчивши текст “Історії русів”, А. Єршов спробував встановити приблизний час її написання або редагування⁸¹. Цей дослідник, який був прихильником версії про авторство Г. і В. Полетик, переконливо довів, що 1769 р. ніяк не можна вважати роком остаточного закінчення “літопису-памфлету”, оскільки його автор (редактор) посилається на надруковану 1775 р. книгу Д. Вагнера з історії Польщі, користується виданим у 1777 р. “Коротким літописом Малої Росії”, радіє з приводу загибелі Рум’янцевського “Генерального перепису”, згадує знайдений у 1792 р. Тмутараканський камінь, говорить у минулому часі про царювання Катерини II, сприймає як звичайні речі міністрів і міністерства, наголошує на важливості системи рівноваги європейських держав, що набула актуальності після Віденського конгресу 1814–1815 рр., часто вживає термін “нація”. Тому А. Єршов висловив справедливе переконання, що, судячи з цих моментів, “можна відносити час написання, або редагування, «Історії Русовь» на середину другого десятиріччя XIX в. (приблизно на рр. 1815–1818)”⁸².

Окрему науково-популярну статтю присвятив “Історії русів” І. Крип’якевич. У ній дослідник визначає жанр пам’ятки як літопис, а її автора називає літописцем. І. Крип’якевич справедливо підкреслює, що “Історія русів” не є науковою працею в сучасному розумінні, оскільки в ній пропущено ряд важливих подій, багато фактів висвітлено помилково або неточно, а частину свідомо перекручено відповідно до ідеології письменника, головною метою якого було “за всяку ціну підняти добре ім’я України перед чужими і перед своїми, вказати на здобутки і заслуги українського народу, змалювати образ минувшини гарно і блискуче, щоби привернути Україні заслужену славу і пошану”⁸³.

У теоретичному дискурсі “Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений” М. Грушевський виклав низку надзвичайно цінних думок про українську історіографію XVIII ст. та її органічний зв’язок з вітчизняною культурою доби національного відродження XIX ст. По-перше, дослідник закликав колег вивчати козацькі літописи насамперед як літературні твори своєї доби, котрі відображають суспільно-політичні погляди національної еліти. Розглянувши академічне письменство XVII ст., створене представниками православного духовенства, у зв’язку з висвітленням у ньому історії козацтва, науковець дійшов переконливого висновку, що воно не відповідало тогочасним запитам козацької старшини. Адже, шукаючи засобів легітимізації своїх соціально-політичних та економічних інтересів, козацька старшина не могла спиратися на історичну літературу церковних ієрархів

⁸⁰ Клепацький П. Листування Олександра Андрійовича Безбородька з своїм батьком як історичне джерело // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 280–285.

⁸¹ Єршов А. До питання про час написання “Історії Русовь”, а почасти й про автора її // Там само. – С. 286–291.

⁸² Там само. – С. 290.

⁸³ Крип’якевич І. “Історія Русів” // Життя і знання. – Львів, 1928. – Ч. 6. – С. 176.

XVII ст., котра була присвячена в основному добі Київської Русі. У зв'язку з цим головним завданням світських історіографів стало зображення історії Української гетьманської держави, що постала 1648 р. “Катастрофа, постигшая Мазепу и его сторонников и с ними огромное количество старшины, войска, всю поголовно Запорожскую Сич и т. д., – назначав М. Грушевський, – действительно, не могла не дать сильнейших стимулов историческому творчеству козацкой интеллигенции. Нужно было поднять дух, парализовать упадочные настроения... Нужно было напомнить былую славу, знаменитые подвиги, нецененные услуги, оказанные козачеством России в борьбе с её историческим врагом”⁸⁴.

М. Грушевський наголошує, що з усієї літератури козацьких канцеляристів найбільшою популярністю протягом XVIII ст. користувався літопис Г. Граб'янки, який найяскравіше й найвиразніше відображав погляди старшинського стану. Натомість літопис С. Величка справедливо оцінюється як її найвидатніше досягнення з художньо-естетичного боку. М. Грушевський також вирішив за потрібне ознайомити читачів з деякими особливостями творчої лабораторії автора “Дѣйстви́й презѣльной брани”. Насамкінець академік підкреслив, що одним із найважливіших та найактуальніших завдань вважає дослідження впливу української історіографії XVIII ст. на національне відродження XIX ст. А “необходимой предпосылкой” цього “является изучение рукописной традиции: многочисленных списков и вариаций... до сих пор совершенно не изученных, и новое издание – более удовлетворительное по сравнению с тем, каким мы поныне располагаем”⁸⁵.

1935 р., вже після смерті автора, у збірнику на пошану М. Марра вийшла невелика стаття М. Грушевського, присвячена історичній фабулістиці. У ній дослідник радив вивчати традиції історичної фабулістики XVII і XVIII ст. у вітчизняній історіографії першої половини XIX ст., наголошував на необхідності комплексного дослідження історичних фабул з історичних, літературних і фольклорних творів. “Як у підробках під фольклор, так і в цих історичних фікціях, – зазначав М. Грушевський, – матеріал подавався вже приготований: постілізований в аспектах свого часу, відповідно до певних соціальних чи патріотичних вимог і до літературного смаку, тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніше стимулював своїм ілюзорним авторитетом. Тим пояснюється, що, скажімо, «Історія русів» або «Запорозька старовина» далеко сильніше вплинули на літературну творчість 1830-х – 1840-х рр., ніж автентичні хронічки та непідроблені думи або пісні”⁸⁶.

Підкресливши вплив спадщини французьких істориків П'єра-Шарля Левека, Ніколя-Габрієля Леклерка й Жана-Бенуа Шерера на розвиток української історіографії кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема на “Історію

⁸⁴ *Грушевский М. С.* Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. VII серия. Отделение общественных наук. – Л., 1934. – № 3. – С. 219–223.

⁸⁵ Там само. – С. 223.

⁸⁶ *Грушевський М.* З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академику Н. Я. Марра: Юбилейный сборник. – М.; Л., 1935. – С. 608.

русів”, академік надзвичайно точно визначив його сутність: “Екскурси цих письменників у сферу російської політики щодо України і самих українських подій сильно стимулювали історично-політичну гадку українських авторів, настроювали їх на свобідніше трактування історичних тем, осмілювали не держатися викладу старших джерел, а шукати нових підходів до подій і нових розв’язок історичних загадок”⁸⁷. На думку М. Грушевського, великий інтерес для його колег повинен становити механізм творення історичних фабул “як певний підготовчий процес літературного відтворення, репродукції”⁸⁸.

Загалом протягом 1918–1935 рр., незважаючи на постійне зростання тиску з боку тоталітарного режиму після поразки національно-визвольних змагань, українські вчені досягли значних успіхів у дослідженні вітчизняного літописання XV–XVIII ст.

Зокрема, серйозний внесок у вивчення місцевих хронік XVII ст. безумовно становить розвідка М. Грушевського, присвячена Львівському літопису. Стаття І. Шпитковського й публікація І. Скрутнем літопису Підгорецького монастиря свідчать, що серед вітчизняних джерелознавців і далі зберігався інтерес і до історії церковно-монастирського літописання.

Особливе місце в літописознавстві зазначеного періоду займає монографія Т. Сушицького “Західноруські літописи як пам’ятки літератури”, для якої характерним є використання розробленого О. Шахматовим методу комплексного дослідження всіх наявних списків і високий рівень порівняльно-текстологічного аналізу.

Дослідження козацького літописання досягло серйозних успіхів лише стосовно “Літопису Самовидця” (М. Петровський, М. Грушевський, В. Романовський). У той же час така монументальна пам’ятка, як літопис С. Величка, розроблена недостатньо. І практично зовсім випав з поля зору дослідників найпопулярніший твір літератури козацьких канцеляристів – “Дѣйствія презѣльной брани” Г. Граб’янки. Натомість вихід у світ низки статей А. Єршова, М. Горбана й Н. Полонської-Василенко, присвячених компіляціям середини – другої половини XVIII ст., свідчив про безперечний поступ на цій ділянці літописознавства.

У 1918–1935 рр. вчені продовжували плідно працювати на ниві дослідження “Історії русів”. Причому їхні студії, як і раніше, проходили переважно під знаком розв’язання проблеми авторства твору. Слід наголосити, що особливо велике значення мав вихід у світ статті Д. Дорошенка “«Історія Русовъ» як пам’ятка української політичної думки другої половини XVIII ст.”. У ній уперше було охарактеризовано державницьку ідеологію автора твору в тісному зв’язку з поглядами козацької еліти другої половини XVIII ст., показано значення українського самостійництва цього періоду для формування національної свідомості в XIX – на початку XX ст.

І нарешті надзвичайно важливе значення для побудови теоретичної основи літописознавчих студій мали дискурси М. Грушевського “Об украинской

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

историографии XVIII века. Несколько соображений” і “З історичної фабулістики кінця XVIII в.”.

Як бачимо, скориставшись відносно сприятливими умовами, українські вчені виявилися цілком спроможними успішно розв’язувати назрілі проблеми в галузі вітчизняного літописознавства. Поява низки серйозних і цікавих досліджень у 1918–1935 рр., безсумнівні досягнення на кількох ділянках (західноруські літописи, “Літопис Самовидця”, “Історія русів”) давали підстави для обнадійливих прогнозів щодо подальшого розвитку. Однак погром української науки, який стався на початку 30-х років XX ст., унеможливив подальшу розробку цієї тематики на теренах СРСР.

Іван Дзира (Київ). **Українське літописання XV–XVIII століть у вітчизняній історіографії 1918–1935 років.**

У статті розглядаються публікації 1918–1935 рр., присвячені українським літописам XV–XVIII ст. Автор показує історичні умови, аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

Ключові слова: літопис, Україна, історіографія.

Іван Дзыра (Киев). **Украинское летописание XV–XVIII веков в отечественной историографии 1918–1935 годов.**

В статье рассматриваются публикации 1918–1935 гг., посвященные украинским летописям XV–XVIII вв. Автор показывает исторические условия, анализирует творческую работу украинских учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

Ключевые слова: летопись, Украина, историография.

Ivan Dzyra (Kyiv). **Ukrainian Chronicle Writing from the Fifteenth to the Eighteenth Century in Ukrainian Historiography (1918–35).**

The article reviews the publications from the years 1918–35, dedicated to Ukrainian chronicles from the 15th to the 18th century. The author shows the historical conditions, analyses of the creative work of Ukrainian scientists, and their achievements in the field in the native study of the chronicles.

Key words: chronicle, Ukraine, historical writing.